

УДК 821.161.2-84.09

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/35-6-22>**Ярина ШИМКІВ,**

orcid.org/0000-0002-8155-443X

аспірантка кафедри української фольклористики імені Філарета Колесси
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна) ya.shymkiv96@gmail.com**ШЛЯХИ ПОПОВНЕННЯ ПАРЕМІЙНОГО ФОНДУ:
ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАННЯ**

У статті проаналізовано історію вивчення генези прислів'їв та приказок. Відзначено, що значний внесок у порушення питань і розвиток проблеми зробили такі українські науковці, як: Климентій Зиновій (30–40-і роки XVII століття), Іван Югасевич-Склярський (1809 рік), Василь Смирницький (1834 рік), Григорій Лькевич (1841 рік), Олександр Шишацький-Ілліч (1857 рік), Михайло Закревський (1860 рік), Матвій Номис (1864 рік), Олександр Потебня (1894 рік), Микола Сумцов (1896 рік), Іван Франко (1910 рік), Леонід Глібов (1974 рік), Юрій Шевельов (1984 рік), Михайло Пазяк (1989 рік). Зокрема, із площини принагідних зауваг у русло систематичної роботи над з'ясуванням джерельної бази паремійного фонду перевів свої студії Матвій Номис. У його корпусі «Українські приказки, прислів'я і таке інше» з'ясовано походження численних зразків прислів'їв та приказок, окреслено діапазон поповнення паремій.

Основоположними є теоретичні міркування Олександра Потебні. Цей геніальний мовознавець та фольклорист спостеріг глибокий генетичний зв'язок між прислів'ям та байкою. Зокрема, він уважав, що внаслідок активного побутування байка здатна редукуватися до короткої, надзвичайно змістовної формули, яка, власне, й отримує статус прислів'я. Тобто прислів'я стає своєрідною емблемою, символом колись об'ємного твору. Загалом, одним із продуктивних шляхів виникнення прислів'їв та приказок є так званий міжжанровий перехід. Вельми часто жанр народного анекдоту стягується до однієї фрази паремійного типу. Інші об'єми фольклорні твори теж за відповідних обставин можуть перейти в паремії. У статті висвітлено процес розгортання зазначеного «питання» в українській фольклористиці.

Ключові слова: прислів'я та приказки, генеза, паремійні утворення, міжжанровий перехід, узагальнення, інакомовність.

Yaryna SHYMKIV,

orcid.org/0000-0002-8155-443X

Postgraduate Student at the Department of Ukrainian Folklore
named after Filaret Kolessa
Ivan Franko National University of Lviv
(Lviv, Ukraine) ya.shymkiv96@gmail.com**WAYS OF ENLARGING THE FUND OF SAYINGS:
HISTORIOGRAPHY OF THE TOPIC**

The author analyses the history of studying the genesis of proverbs and sayings. It is noted that a significant contribution to the discussion and exploration of paremias was made by many Ukrainian researchers: Klymentiy Zinoviyiv (30–40 years. XVII c.), Ivan Yuhasevych-Skliarskyi (1809), Vasyl Smyrnytskyi (1834), Hryhoriy Ilkevych (1841), Oleksandr Shyshatskyi-Illich (1857), Mykhailo Zakrevskyi (1860), Matviy Nomys (1864), Oleksandr Potebnia (1894), Mykola Sumtsov (1896), Ivan Franko (1910), Leonid Hlibov (1974), Yuriy Sheveliov (1984), Mykhailo Paziak (1989). In particular, Matviy Nomys transferred his studies from occasional remarks to the systematic investigation of the sources of sayings. In his corpus “Ukrainian proverbs, sayings, etc.”, the origins of numerous proverbs and sayings are clarified, and thus the range of the replenishment of paremias is outlined.

Oleksandr Potebnia's theoretical considerations are fundamental. This ingenious linguist and folklorist observed a deep genetic link between proverbs and fables. In particular, he believed that due to the active functioning of the fable could reduce it to a short, extremely meaningful formula, which, in fact, received the status of a proverb. Thus, the proverb becomes a kind of emblem, a symbol of a once voluminous piece of writing. In general, one of the most productive ways for generating proverbs and sayings is the so-called intergeneric transition. The genre of folk anecdote is reduced very often to one phrase of the paremic type. Other voluminous folklore texts can also turn into paremias under relevant circumstances. The author highlights the process of unfolding this topic in Ukrainian folklore studies.

Key words: proverbs and sayings, genesis, paremic formations, intergeneric transition, generalizations, parable.

Постановка проблеми. Через вивчення системи походження можна вивчити приховані на перший погляд міжжанрові зв'язки.

Аналіз досліджень. Статтю побудовано на основі аналізу паремій, ураховано напрацювання К. Зіновіїва, І. Югасевича-Склярського, В. Смирницького, Г. Ількевича, О. Шишацького-Ілліча, М. Закревського, М. Номиса, О. Потєбні, М. Сумцова, І. Франка, Л. Глібова, Ю. Шевельова, М. Пазяка. Особливо проаналізована праця О. Потєбні «З лекцій теорії словесности. Байка, прислів'я, приповідка», оскільки вона є підставою в контексті з'ясування теорії жанрового переходу.

Мета статті – дослідити історію розвитку питання генези українських паремій.

Виклад основного матеріалу. Прислів'я та приказки – це короткі та влучні вислови, у яких відображено світогляд народу, його цінності. Цей лаконічний жанр виокремився зі щоденного мовлення як словесне узагальнення певної типової життєвої ситуації, пов'язаної з господарством, природою, людськими стосунками, вірою та релігійними переконаннями. На позначення жанру використовують різні номінації: у народній традиції найпоширенішими є назви «прислів'я», «приповідка», «примовка», у книжних джерелах зразки жанру називають «паремія», «притча». Уживання терміна «притча» зумовлене зумисним підкресленням алегоричного змісту цього пласта словесности. Алегоричний зміст паремій розвивається внаслідок розгортання переносного значення. Водночас зв'язок прислів'їв із традиційним жанром притч виявляється в їх виразному дидактизмі, адже і для зразків народного мудрослів'я характерний повчальний зміст. Прислів'я та приказки урізноманітнюють, збагачують повсякденне мовлення, роблять його добірним і дотепним.

Початком дослідження жанру можна вважати XVIII ст., коли з'явився рукописний збірник Климентія Зіновіїва «Приповіді посполиті». У цій колекції упорядник зосередився на збиранні цінних зразків народного мудрослів'я. Він, на жаль, не запропонував теоретичних міркувань про жанр та не дав коментарів про походження зафіксованих прислів'їв і приказок. Рукописна колекція налічувала 1 551 паремійний текст, стала першим збірником, де паремії розміщено за алфавітом. Видано цю працю було завдяки В. Колосовій та І. Чепізі в 1971 р. У самій назві збірника («Приповіді (або теж присловія) посполиті, і азбукою ради скорішого (якового слова) пошуку, ново-зібрані споряджені і тут покладені для різних потреб, яких заживають у річах слухних православні») уже закладено магістральну ідею укла-

дача – подати найуживаніші зразки, які доречно використовувати в щоденному мовленні. Якщо вважати дидактизм однією з визначальних ознак паремій, то Климентій Зіновіїв обґрунтував її в окремому розділі «Наука особлива з тих же приповістей тут людям молодим покладена є». Рукописний збірник «Приповіді посполиті» дав імпульс для подальших досліджень вельми цікавого і багатого пласта фольклору й загалом сприяв розвитку пареміографії в Україні.

На початку XIX ст. до колекціонування прислівного матеріалу долучився Іван Югасевич-Склярський. Він упорядкував зібрані в 1809 р. в південному Прикарпатті народні приповідки у праці «Общая присловія». У короткому вступному слові дослідник серед найприкметніших ознак жанру підкреслив дидактизм. Іван Югасевич висловив низку інших цінних пареміологічних зауваг, зокрема зазначив, що приповідки «служили <...> як середник просвічення». Фольклорний матеріал передано зі збереженням діалектних особливостей. Про добірку І. Югасевича було висловлено чимало схвальних відгуків, зокрема І. Франко позитивно оцінив працю фольклориста. Рукописні матеріали І. Югасевича опубліковані лише в 1929 р. Знаний учений І. Панькевич опублікував манускрипт і в коментарях підкреслив важливість публікації та студіювання паремій. На жаль, у пам'ятці немає роздумів про генезу жанру.

Продовжив традицію записування паремій Василь Смирницький, для якого важливо було «зберегти від забуття українські прислів'я і поговорки» (Смирницький, 1834: 3). Таке формулювання завдань було вельми актуальним, оскільки значну увагу було зосереджено на збиранні та науковій рецепції народної творчості. Здобутком В. Смирницького стало видання збірки «Малороссийские пословицы и поговорки, собранные ВНС» (1834 р.). З'явилася книга у Харкові – тогочасному центрі української культури. У збірці В. Смирницький дотримувався алфавітного принципу впорядкування паремійних текстів.

О. Шишацький-Ілліч, редактор «Черниговских губернских ведомостей», у низці статей наголошував на виробленні чітких критеріїв записування паремійних творів і встановленні зразків. Він – упорядник «Сборника малороссийских пословиц и поговорок», більшу частину якого становлять власні записи фольклориста. Солідарний із думками своїх попередників, О. Шишацький-Ілліч уважав, що прислів'я і приказки потрібно вивчати комплексно для того, щоби зрозуміти світогляд народу. Такий підхід дасть змогу

«розгадати дух народу, вивчити його властивості і поняття і часто вгадати його минуле» (Шишацький-Иллич, 1857: 11).

В українській пареміології значним здобутком стали пошукування Григорія Ількевича. Зокрема, варто відзначити його збірку «Галицькі приповідки і загадки» (1841 р.). Зацікавлення вченого словесністю, а передусім прислів'ями і приказками, виникло під впливом ідей діячів «Руської трійці». Г. Ількевич не тільки був прибічником «будительської» діяльності цього культурного осередку, а й сам брав активну участь у його роботі. Він також, за прикладом натхненників «Руської трійці», мав приbrane ім'я Мирослав. У рукописі праці «Галицькі приповідки і загадки» було подано коментарі, у яких помітне прагнення дослідника знайти джерела, звідки походять зафіксовані зразки. На жаль, коментарі упорядника не ввійшли до друкованого варіанта. Зважаючи на те, що рукопис був значно повніший за книгу, що побачила світ у Відні в 1841 р., доречно говорити про необ'єктивне представлення пареміологічної позиції Г. Ількевича. Дослідник став першим, хто озвучив питання генези паремій та взявся з'ясувати походження окремих зразків. У «Передмові» Г. Ількевич висловлює низку спостережень про прислів'я, визначає їх як символ, знак інтелектуальної енергії народу, а тому твердить: «<...> Приповідки показують точний образ народу, його домашнього життя <...>» (Ількевич, 2003: 5), вони є «правилами предків наших, освячені довголітнім досвідченням <...>» (Ількевич, 2009: 4).

Такі «узагальнення» про відображення життя українців у пареміях поділяв і М. Закревський, упорядник збірника «Малороссийские пословицы, поговорки и загадки и галицкие приповедки». Він намагався також розвинути здобутки в царині вивчення джерел паремій, тому додавав до деяких творів короткі пояснення про їхнє походження, подекуди наводив слов'янські паралелі. Таким чином автор уводив українські прислів'я та приказки в загальнослов'янський контекст (Пилипчук, 2008: 17).

Одним із прикладів є прислів'я «Нехай йому халепа! Отака халепа!» – у збірнику М. Закревського слово «халепа» має пояснення: біда, напасть. Зі словом «халепа» пов'язані образи південнослов'янської демонології, а саме сербське «ала» і болгарське «халі». «Ала» означало чудовисько, повелитель граду, вогненний юнак, від польоту якого летять іскри. А Халі – це чудовисько, яке створює грозу. Ці лінгвістичні аргументації вслід за М. Закревським розвивав

М. Сумцов у праці «Опыт исторического изучения малорусских пословиц». Є припущення, що українці могли запозичити слово «хала» від болгар. «Халата», «халіті» – збільшена форма «халетина», тобто як дитина. Ці значення слова перегукуються зі ще одним прислів'ям – «Бог не дитина, слухати дурного галатина». Назва галлів у середньовічних греків вживалася у значенні чародія, волхва. З таким значенням це слово через книжки проникло до болгарів (Сумцов, 1896: 3).

М. Сумцов теж провадив свої дослідження в напрямі з'ясування походження українських прислів'їв та приказок. Він звернув увагу на те, що в багатьох прислів'ях є власні імена, які нерідко вказують на реальних історичних осіб, отже, і подій, суть яких було згенеровано у прислів'ї. Наприклад, «Іван несе плахту, а Настя булаву» вказує на слабохарактерність гетьмана Івана Скоропадського через те, що його дружина Анастасія мала неабиякий вплив на свого чоловіка.

За спостереженнями М. Сумцова, на давність прислів'я і приказки може вказувати навіть одне слово. Він наводить такі приклади: «Грім такий, що хоч тури жени, так і не почують» або «Так замерзло, що хоч турів жени». Обидва вислови записав М. Номис, проте М. Сумцов зробив спробу «розгадати» приблизний період їх виникнення. За історичними свідченнями, турів ставало дедалі менше в XVI ст., тому їх берегли від винищення, однак цілком ці тварини вимерли в XVII ст. (Сумцов, 1896: 2). Значить, ці вислови могли з'явитися до XVI ст., адже те, що було навколо людини, переходило в народну творчість.

Варті уваги ті паремійні утворення, коли думка і форма слова схожі одна з одною, вони мають подвійну цінність. Наприклад, «что город, то норов: у всякого города нрав и права». На останню фразу можна натрапити у вірші Г. Сковороди.

«Дослідження прислів'їв і приказок поступово зі статусу принагідно переходили у статус систематичний. Окрім друку колекцій прислів'їв та приказок, з'являлися коментарі та передмови упорядників. У цих передмовах автори ділилися своїми спостереженнями про природу жанру, зокрема не залишили поза увагою і питання походження» (Пилипчук, 2008: 13).

Серед окремих спеціальних досліджень про походження прислів'їв варто відзначити статті О. Тищинського та Л. Глібова. Так, на пошук джерел і встановлення зв'язку паремій з іншими жанрами спрямована праця Л. Глібова «Стрижено, стрижено». Автор з'ясував, як з анекдоту виникло коротке прислів'я. Він на конкретному прикладі засвідчив один зі шляхів поповнення паремійного

фонду, який можна назвати «міжжанровим переходом – об'ємніший за обсягом твір стягується, редукується до однієї лаконічної, однак змістовної фрази, що спершу зберігає тісний зв'язок із першоджерелом, проте згодом його втрачає і функціонує як самостійна фольклорна одиниця» (Пилипчук, 2008: 89).

Основну вагу у прислів'ї «Стрижено! Стрижено!» має розповідь про вперту жінку-сперечальницю. Жінка не погоджується із чоловіком, що ячмінь на полі покошено, навпаки, стверджує, що стрижено. Така суперечка тривала довго, унаслідок чого чоловік жінку втопив, а вона й у воді змогла стояти на своєму – показала два пальці як знак ножиць, що означало – стрижено. Слова «Стрижено! Стрижено!» набули популярності, але були зрозумілими лише для тих, хто знав, звідки воно походить. Саме значення прислів'я Л. Глібов трактує як необґрунтоване заперечення чогось. Окрім такого пояснення, Л. Глібов пов'язує це прислів'я з тими випадками, коли ситуація має прямий стосунок до жінок, а саме до тих, які люблять посперечатися і заперечити – «лишь би только поставить на своем». Надалі це гумористичне оповідання використовували католицькі проповідники як приклад для утвердження релігійного погляду на таку жінку: жінка – непокірне створіння, вона не погоджується з очевидними речами, тому що в неї вселився диявол.

Дослідники-пареміологи позитивно відгукувалися про статтю Л. Глібова, зокрема О. Тищинський прокоментував її так: «В подтверждение того, что многие пословицы и поговорки произошли из какого-нибудь диковинного случая, можно указать на случай, служащий поводом к составлению поговорки «Стрижено! Стрижено!». Этот случай прекрасно рассказан Глебовим в № 16 «Черниговских губернских ведомостях» (Тищинский, 1859: 208).

Ця народна мудрість не обмежується лише однією формою вислову «Стрижено! Стрижено!», існують ще й інші варіанти, які, зокрема, опубліковано у збірці М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше», там зазначено: «Стрижене! – Голене!»; «Ти йому стрижене, а воно тобі голене»; «Стрижено! – «Голене!»; «Але ж стрижено!» – «Ні таки голене!»; «Таки-бо стрижено!» – «Таки-бо голене!»; «А голене!» – «Голене!» – «А стрижено?!» – «Стрижено!» (Номис, 1864: 53). М. Номис зазначав, що це прислів'я побутує на Брацлавщині, Звенигородщині, Чернігівщині, тобто вказівка на регіони поширення такого зразка мудрослів'я тільки сприяє якомога глибшому дослідженню його генези. У коментарі до

цього прислів'я подається те саме оповідання, яке ввів у науковий обіг Л. Глібов.

Оповідання «Стрижено! Стрижено!» поширювалося в різних варіантах, один із яких «О глаголющей, яко луг не покошен, но пострижен», об'єктом суперечки постає не ячмінь, не нива, а луг. Така варіативність зумовлена популярністю цього анекдотичного оповідання, тому що воно поширювалося в різних регіонах, отже, зазнавало трансформації.

Важливим джерелом є вплив народної словесності країн-сусідів, твори українських письменників XVII ст. Закономірно припускати, що версії, у які перейшли оповідання про жінку-сперечальницю, схожі до тих, які є в польському фольклорі. Момент, у якому жінка у воді показує пальцями знак, що все-таки стрижено, показано у творчості сербів та французів. Схожий сюжет є у фольклорі англійців, іспанців, німців, румунів, фінів та інших народів (Сиваченко, 1985: 172).

Про основні принципи міжжанрового переходу розмірковував видатний український мовознавець і фольклорист О. Потебня. У праці «Из лекций по теории словесности: басня, пословица, поговорка» учений поділився спостереженням про особливості процесу переходу великого за обсягом усного словесного твору до короткого приповідкового вислову. Центральним об'єктом дослідження О. Потебня обрав байку, оскільки значення і функції цього жанру полягають у тому, що вони є відповіддю на запити, які постають щодо поодинокого складного випадку, тобто загальне твердження «перебирається в інакомовність» (Потебня, 1930: 51). О. Потебня розмірковував, що насамперед варто би було створити образ, до якого потім треба підібрати загальне твердження, оскільки байка є засобом пізнання. Дослідник пояснював це за допомогою метафори, коли використовував образ сцени і «сходження думок». Єдиним шляхом до розуміння великої кількості явищ є такий, щоби пришвидшити так званий вихід на сцену і посилити важливість окремих думок там. Абстрактний висновок, як результат такого ходу думок, стає поетичним образом, багатозначним і повним змісту. Цей процес О. Потебня називає згущенням мислі (Потебня, 1930: 76–77).

О. Потебня подав приклад того, як прислів'я може бути невід'ємною частиною оповіді чи байки. Лисиця вскочила в пастку і говорить: «*Хоч рано, а ночувати доведеться*». Тон мови припадає на кінець речення, тому саме на цій частині оповідання зроблено акцент. Дослідник звернув увагу, що варто дотримуватися такого порядку викладу, коли оповідання є довге, нове для слу-

хача і про яке не всі знають. Інша ситуація, якщо оповідання всім відоме, тоді можливий інший варіант розповіді – зворотний порядок, або інверсія. Мовна сила зосереджується знову ж таки на цьому реченні, але під кінець тон буде знижено (Потебня, 1930: 68–69).

Узагальнення цінні тоді, коли вони ґрунтуються на конкретному прикладі, із якого вони походять. Тому цінність полягає у змісті та в повноті конкретики, а не в нанизуванні узагальнень. Паремійні утворення, які склалися в одну фразу, не потрібно пояснювати за допомогою оповідання, оскільки той чи інший вислів настільки відомий і зрозумілий багатьом, що немає необхідності його витлумачувати. Для ілюстрації наведено декілька зразків приповідок, які під кутом зору їхньої генези простудіював О. Потебня.

«Знає Бог, чиє масло у лампадці горить», – сказав хтось, пізнавши у церкві вкрадену в нього лампадку.

«Мабуть, не стало води чи дров!» – сказав осел, коли його покликали на весілля.

«Собака на сене лежить, сама не ест и другим не дає».

«Кобыла с волком тягалась, только хвост да грива осталась».

Із цих коротких висловів зрозуміло, про яку ситуацію може йтися і що ці приповідки можуть означати. З огляду на такі приклади, О. Потебня продовжував свої міркування про порядок розгортання оповідання. За його словами, з інверсії в байці породжується інша форма, яка залежить від сили кінцевого речення, поставленого на початок. Ці паремійні вислови є тими прикладами, коли оповідання немовби «відсувається в далечінь», і як результат, воно більше не потрібне для відтворення тієї чи іншої фрази. Така форма перетворюється на коротший вислів, що є однією з форм прислів'я (Потебня, 1930: 71).

О. Потебня зазначав, що частина байки (окреме найвиразніше речення) стає прислів'ям через те, що основна її частина тримається в думці і немає потреби відтворювати весь її сюжет для того, щоби пояснити речення. Обов'язковою умовою для утворення прислів'я є поетичний образ, який формується під впливом спостереження, думки, зауваження, сприймання. Можна припускати, що джерелом походження приповідки є переказ чи казка або інший жанр. У всякому разі це свідчить про вдалість сказаного, правдивість (Потебня, 1930: 77). О. Потебня запропонував своєрідну формулу виникнення прислів'я: «Треба взяти випадок чи низку випадків з іншої сфери, треба, щоб окремий образ дістав інакомовного значення;

тоді він стає і поетичним твором, і прислів'ям» (Потебня, 1930: 79). Отже, прислів'я є вербальною реакцією на якусь життєву ситуацію. Яскравим прикладом служить вислів «снігу немає, сліду немає». Якщо вникнути і спостерегти глибший зміст, ніж буквальне сприйняття, ми не просто опишемо природу, а застосуємо метафоричне значення, щоб охарактеризувати людей, які за певних обставин показують своє справжнє лице.

Під час дослідження питання взаємозв'язків байки та прислів'я О. Потебня розрізняв поняття приказки і прислів'я. Увівши в обіг термін «емблема», що позначає зображення, опис якоїсь речі в байці, дослідник проводить паралель до приказок. Він уважав, що приповідка є інакомовним образом «<...> окремо взятої особи, властивості дії». Тому вчений убачав очевидний зв'язок приказки з байкою, оскільки вона частково походить від байки або ж прислів'я, тільки не до кінця розвинулася (Потебня, 1930: 80). Приказками можна вважати такі вислови, як «собака на сніні», «похиле дерево», «лисий хвіст», «на цвіту прибитий», «мішком прибитий» (про дурного), «тягне лямку» (ледве живе). Доповнений вислів «тяну лямку, пока не вирують ямку» – це українське прислів'я. Значить, вислів, який побутує в неповному варіанті, вважається приказкою, що, як зауважив О. Потебня, створена штучно. В усному мовленні приказки активно вживають заради виразної дотепності чи більшої загадковості вислову. Прислів'я – вислів, складніший за формою, розгортає цілісну поетичну картину, вирізняється образністю. Саме на цих прикметах наголошував О. Потебня.

«Лише тоді, як прислів'я дістає значення приповідки, воно дістає значення знаку і стає поетичним твором», – зазначав О. Потебня. Власне, на окрему увагу заслуговує питання розгортання переносних значень у прислів'ях та приказках, що є запорукою їх успішного і тривалого побутування. Прикметно, що О. Потебня спостеріг цю важливу рису жанру. Наприклад, «обсевок поневоле обойдеш» можна трактувати по-різному: таку приповідку застосують до нікчемної людини, на яку не треба звертати уваги. В іншому прочитанні це прислів'я про людину великих гідностей, але їй не дають належної оцінки у громадському житті. Це ж прислів'я можна вжити, коли йдеться про потребу, щоб такі люди залишилися непомітними (Потебня, 1930: 98).

О. Потебня наводив ще декілька прикладів розгортання ширших значень. В одній з ілюстрацій засвідчено, що актуалізованими можуть бути буквальне значення і переносне. «Одна голова и

гудет и пляшет» – прислів'я про самотню, несейну людину.

Серйозні теоретичні роздуми О. Потебні не виникли на порожньому місці, дослідник урахував досвід наукової рецепції жанру паремій, які випрацювала українська фольклористика. Серед попередників, які сприяли формуванню поглядів О. Потебні на генезу прислів'їв і приказок, вочевидь, особливе місце посідає Матвій Номис. Він – один із найвідоміших пареміологів, упорядник збірки «Українські приказки, прислів'я і таке інше». До його збірника увійшло понад 15 тисяч паремій. Праця отримала високу оцінку фахівців, оскільки автор запровадив практику коментування прислів'їв і приказок, де вказував місцевість запису, рукописні й друковані джерела, звідки взято приказку чи прислів'я. До цієї розлогої колекції залучено матеріали з усіх регіонів України. Більшість прислів'їв і приказок М. Номис узяв із рукописних нотаток О. Марковича (за деякими свідченнями, у рукописах О. Марковича було понад 50 тисяч записів), тому і в самій назві збірки зазначено: «Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірник О. В. Марковича та інших». Звичайно, у книзі М. Номиса є чимало недопрацьовань, які не залишилися поза увагою дослідників. Так, Богдан Струмінський у статті «Збірки українських приказок, не використані Симоновим Номисом» у першому ж абзаці висвітлює три «слабості» праці М. Номиса: «вбогість давніх українських і західноукраїнських джерел і слабе використання польських джерел української пареміографії» (Струмінський, 1985: 25). За спостереженнями Б. Струмінського, М. Номис брав до уваги тільки двох російських авторів, які цитували староукраїнські тексти, – історика Василя Татищева (перша пол. XVIII ст.), від якого взяв прислів'я «Зле, Романе, робиш, що Литвином ореши», пояснив його так: «Великий князь Роман Ростиславович, звитяживши литвинів 1173 р., впрягав бранців до плуга и ними викорінював нові місця» (Номис, 1963: 742–784). Автор статті дорікає М. Номисові, що той, очевидно, «ще не відрізнявав такого поняття від анонімних приказок і прислів'їв» (Струмінський, 1985: 25), бо цей вислів уже був «ходячою цитатою». Б. Струмінський ніяк не прокоментував запозичень від Буслаєва, але вказував на ще один грубий недолік – М. Номис цитує Нестора Літописця, однак не вносить його до списку джерел, і дещо переробляє цитату, яку нібито взято з «Повісті временних літ». Дослідник стверджує: «Симонов переробив ту приказку («За наші гріхи надходять Ляхи» замість «За наші гріхи не ходят

Ляхи») зі збірки І. Снегірьова «Русские народные пословицы и притчи» (Струмінський, 1985: 25).

Попри деякі недоліки, збірка прислів'їв і приказок М. Номиса – значний здобуток української фольклористики. Матвій Номис уклав матеріал за новим на свій час тематичним принципом. Такий план укладання паремій має переваги над традиційним алфавітним, тому що прислів'я і приказки формували обґрунтовану логіко-семантичну єдність, тобто М. Номис вдався до глибокого осмислення текстів паремій, яке «спрямоване на логічне структурування жанрового складу» (Пилипчук, 2008: 18).

Упорядники паремій намагалися знайти в таких метафоричних висловлюваннях ключ до психології чи, може, й філософії українців. Наприклад, прислів'я «Чого Івась не навчиться, то й Іван не буде вміти» має відповідник у німецькій пареміології чи то, як зазначено у статті Юрія Шевельова «Номис – Даль – Адальберг. З проблем української пареміології середини 19 сторіччя» (Шевельов, 1985: 43), джерело походження не головне, важливо, що в українській традиції успішно «живе» такий вислів, це пояснено відповідністю світогляду творчості.

Варто зауважити, що прислів'я і приказки можуть утворюватися з народних оповідань, анекдотів та інших творів. Зв'язок паремій зі своїми об'ємнішими прототипами відстежував і М. Номис. Так, у поясненні до приказки «Як Пилип з конопель» дослідник зазначив: «Був шляхтич, у військових речах бравий, родом з Конопель Сандимирського краю, и звався Пилип. На якимсь сеймику він, не розібравши діла, вбв-тнувся в річ без ладу, так що усі, розсміявшись, стали по одному питать: хто то, хто то? А сусіди п. Пилипа й кажуть: “То рап Филип з Конопи” (Одарченко, 1985: 17). Деякі дослідники, зокрема В. Ужченко, зазначають, що обмежуватись лише таким поясненням цієї фрази не варто. Оскільки всі мови одна з одною взаємодіють, пов'язуються семантикою, лексичними, фонетичними особливостями, то й у зразках паремій теж залишаються деякі сторонні нашарування. У польській фразеології є вислів “*Wyrwac sie jak filip z konopi*”. Як зауважив В. Ужченко, слова *fillip* і *konopi* подано як загальну назву і значення слова *filip* – «заєць» (у діалектному мовленні), а *konopi*, що співзвучне з українським «коноплі», так і пояснює це слово. Ці два значення дають підстави зробити логічний висновок, що заєць під час небезпеки часто рятуються в коноплях, тому що вони мають різкий запах. Слово «пилип» органічно перейшло у власну назву і добре прижилося в народі, ана-

логічно з «конопі», що дорівнює назві міста. Це порівняння-фразеологізм має власні синоніми, як-от «Вискочив, як Кузьма з маку», «Вирвався, як заєць з конопель», «Вибіг, як заєць з капусти», «Гульк, як Пилип з кукурудзів». Їх М. Номис пояснює як «знацька, раптово вискочити, зробити щось недоречно». В. Ужченко погодився із цим твердженням, але зауважив, що «Словник української мови» містить дещо інше значення – «раптово і недоречно сказати щось».

Упорядник збірки коментує низку прислів'їв і приказок, що об'єднані в одну групу, наприклад, приповідки про цигана. У передмові М. Пазяка (Пазяк, 1989: 15–24) до «Українських приказок, прислів'їв і такого іншого» зазначено, що чимало приповідкового матеріалу вилучив цензор. Серед цензурованих було прислів'я: «Казав циган: в Бога вір, а Богові не вір, бо Бог порадить, Бог і зрадить». Вислів походить з анекдоту про цигана – у березні, коли буває мінлива погода, циган, одягнувшись у жупан (бо на вулиці гріло сонце), поніс продавати решето. Раптом почав падати дощ, і тепло різко змінилося на мороз та вітер – циган дуже змерз і ледь повернувся до села. Одягнувся вже тепліше – у кожух, аж бачить, погода знову змінилася на сонячну, тому циган і зробив висновок: «в Бога вір, а Богові не вір» (Номис, 1993: 692). Напевно, тому утворилося ще одне, близьке за значенням до попереднього, прислів'я – «Казав циган: нема ні в кому правди, тільки в мені та в Богові трошки» (Номис, 1993: 447). Розуміти цю приповідку не варто так буквально, оскільки дидактичний її сенс полягає в тому, щоби поклататися на себе і на свій розум.

Популярним є вислів «Крутить, як циган сонцем», який подібний до «Засмикали, як циган сонце» (Номис, 1993: 447). М. Номис подає інформацію, як утворилося це прислів'я, – циган побився об заклад, що буде косити до заходу сонця, однак швидко втомився і тому просив, щоби сонце якомога скоріше заходило (Номис, 1993: 447). Такий сюжет розгортається в одній із казок, у якій чоловік змушує косити цигана. Будучи голодним, циган вдається до хитрощів, мовляв, уже сонце сідає, і простяг руку до нього, немов повертаючи його, чоловік і собі так зробив. У цьому вислові фігурує та ж сама фраза – «і сонце вже засмикали, а господня їсти не несе» (Номис, 1993: 635). З наведених приповідок стає зрозуміло, що циган – людина, яка вирізняється хитрістю, корисливістю. Така група людей пишається своєю не завжди гуманною винахідливістю і непостійністю, про це свідчать ще декілька прикладів «У нас по-циганськи: не хоче робити – не силуй, їсти не хоче – бий» –

лінь до роботи, це зазначалося і у прислів'ях, де циган косить на полі, щодо лакомства до їжі, то цю деталь підтверджує чергова «Цигане, твого сина в коморі поїмали! Е, в коморі! Як би то в полі, то на добрім коні – то б то йому було стидно!» «Цигане, якої ти віри? А тобі якої треба?».

Прислівний матеріал глибоко осмислив й Іван Франко. У його тритомному корпусі «Галицько-руські народні приповідки» ретельно опрацьовано і підібрано паремійний матеріал, встановлено міжжанрові зв'язки й окреслено актуальність жанру. «Сучасні етнографи і збирачі дивляться на прислів'я з далеко ширшої точки зору: бачать у них традиційні вислови думки й мови даного люду, а отже, все те, що в даній мові є ніби скристалізованою з якого-небудь приводу фігурою думки <...> Із цього погляду до жанру прислів'їв увійдуть не тільки моральні, філософські судження, життєві правила, але також певні стереотипні особисті рефлексії, вислови загальнолюдських почувань, прокляття, жанри, ущипливості, висміювання, порівняння і фігуральні звороти, вивітрені форми ворожби-«примовлянь», які, втративши вже, бодай частково, свій зовнішній вузько брядовий характер, вживаються іноді і в розмовній мові – в жартівливому чи іронічному значенні, або ж деградували до дитячих забав. Сюди ввійдуть також найрізноманітніші пародії (молитв, обрядів, заклять і навіть серйозних прислів'їв), якими особливо багатий український народ; декотрі застарілі «загадки», значення яких стало з часом настільки прозорим, що народ перестав вважати їх загадками і вживає як прислів'я. Таким чином, надзвичайно розширюється коло прислів'їв, до нього ввійде все те, що не попадає в розряд пісень – з однієї сторони; оповідань, легенд і анекдотів – з другої сторони; загадок – з третьої; а обрядів, звичаїв і пересудів – з четвертої сторони». Іван Франко надавав великого значення контексту вживання прислів'їв. «Приповідка як монета, – зазначав він, – поки в обігу, кожний знає її ціну, а вийде з обігу, то й робиться не раз просто загадкою, особливо, коли вона оперта на якійсь гріслів або являється ремінісценцією якоїсь мандрівної анекдоти або якогось місцевого давно забутого факту» (Франко, 1905: XIX). Природно, що у процесі народного розвитку паремії втрачають своє первісне значення і немовби перетворюються на розмінну монету розмовної мови, по суті, стають тим, що ми називаємо прислів'ями.

Висновки. Отже, питання походження прислів'їв і приказок досить пізно винесено на порядок денний пареміологічних студій. Незважаючи на те, що питання генези є одним із ключо-

вих у контексті розуміння природи жанру, дослідники тривалий час оминали його. Лише у другій половині XIX ст. почали з'являтися принагідні спостереження щодо джерел поповнення паремійного фонду. Цінними в цьому контексті виявилися зауваги Г. Ількевича, М. Закревського, М. Номиса

й І. Франка. Теоретичний вимір проблеми значно поглибив О. Потебня, який обґрунтував теорію жанрового переходу, зокрема на прикладі переходу байки в паремію. Попри низку напрацювань, проблема походження жанру прислів'їв та приказок і досі залишається відкритою, отже, актуальною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ількевич Г. Предисловіє. *Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем*. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. С. I–VI.
2. Малороссийские пословицы и поговорки / собрал В. Н. С. (Смирницкий). Харьков, 1834. 36 с.
3. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Київ : Либідь, 1993. 635 с.
4. Пазяк М. Збірка прислів'їв М. Номиса : до 120-річчя виходу в світ книги «Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича і других». Санкт-Петербург, 1864. *Народна творчість та етнографія*. 1984. № 1. С. 15–24.
5. Пилипчук С. Галицько-руські народні приповідки: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 220 с.
6. Потебня О. З лекцій теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка. У перекл. А. Диких, М. Оглобліна / за ред. О. Ветухова, Ф. Зелінського. 4-те вид. Харків : Державне видавництво України, 1930. 101 с.
7. Сиваченко М. Текстологічні й фольклористичні уваги до статті Л. Глібова «Стрижено! Стрижено!». Наукова думка, 1985. С. 159–174.
8. Сумцов М. Опыт исторического изучения малорусских пословиц. Харьков, 1896. 11 с.
9. Тищинский А. Об украинских пословицах и поговорках. *Черниговские губернские ведомости*. 1859. № 29. С. 207.
10. Фольклорний збірник Матвія Номиса: до двадцятиріччя першого видання, 1864–1984 : статті / Богдан Струмінський. Оселя св. ап. Андрія Первозванного, Саут-Бавнд-Брук, Н. Дж., США, 1985.
11. Франко І. Передмова до першого тому (видання «Галицько-руські народні приповідки»). *Етнографічний збірник*. Львів, 1905. Т. XVI. С. V–XX.
12. Шевельов Ю. Номис-Даль-Адальберг. З проблем української пареміології середини 19 ст. *Фольклорний збірник Матвія Номиса 1864–1984*. Саут-Бавнд-Брук, Н. Дж. : Видавничий фонд Владики Мстислава, митрополита Української Автокефальної Православної Церкви в діаспорі. Оселя св. ап. Андрія Первозванного, 1985. С. 41–59.
13. Шишацкий-Иллич А. Сборник малороссийских пословиц и поговорок. Чернигов, 1857. 59 с.

REFERENCES

1. Ilkevych H. Predysloviie. Halytski pryrovidky i zahadky, zibrani Hryhoriem Ilkevychem [Preface. Halychyna's proverbs and riddles collected by Hryhoriy Ilkevych]. 2003, pp. I–VI. [in Ukrainian].
2. Malorossyiskye poslovytsy i pohovorky. Sobral V.N.S. (Smirnitkiy). [Ukrainian proverbs and sayings]. 1834, 34 p. [in Russian].
3. Nomys M. Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe [Ukrainian sayings, proverbs etc.] 1993, 635 p. [in Ukrainian].
4. Paziak M. Zbirka prysliviiv M. Nomysa: (Do 120-richehia vykhodu v svit knyhy "Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe. Zbirnyky O. V. Markovycha i druhykh" [A collection of proverbs by Matviy Nomys: (to the 120th anniversary of the publication of the book "Ukrainian proverbs, sayings and so on"). 1984, pp. 15–24 [in Ukrainian].
5. Pylypchuk S. Halytsko-ruski narodni pryrovidky: paremiolohichno-paremiografichna kontseptsiia Ivana Franka [Halychyna-Ukrainian folk proverbs: paremiological and paremiographic concept of Ivan Franko], 2008, 220 p. [in Ukrainian].
6. Potebnia O. Z lektzii teorii slovesnosti. Baika, pryslivia, pryrovidka [From lectures on the theory of folklore. Fable, proverbs, story], 1930, 101 p. [in Ukrainian].
7. Syvachenko M. Tekstolohichni i folklorystychni uvahy do statii L. Hlibova "Stryzheno! Stryzheno!" [Textual and folklore attention to the article "Stryzheno! Stryzheno!" by L. Hlibov], 1985, pp. 159–174 [in Ukrainian].
8. Sumtsov M. Opyt ystorycheskoho yzuchenyia malorusskykh poslovyts [Experience in the historical study of Ukrainian proverbs], 1896, 11 p. [in Russian].
9. Tyshchynskiy A. Ob ukraynskykh poslovytsakh y pohovirkakh. Chernyovskyye hubernskyye vedomosti [About Ukrainian proverbs and sayings], 1859, 207 p. [in Russian].
10. Folklornyi zbirnyk Matviia Nomysa: do stodvadsiatyrichchia pershoho vydannia, 1864–1984: statii: Bohdan Strumynskiy [Folklore collection by Matviy Nomys: to the one hundred and twentieth anniversary of the first edition, 1864–1984: articles], 1985, [in Ukrainian].
11. Franko I. Peredmova do pershoho tomu (vydannia "Halytsko-ruski narodni pryrovidky") [Preface to the first volume (of "Halychyna-Ukrainian folk proverbs")], *Ethnographic collection*, 1905, pp. 5–20 [in Ukrainian].
12. Shevelov Yu. Nomys-Dal-Adalberh. Z problem ukrainskoi paremiolohii seredyny 19 storichchia. Folklornyi zbirnyk Matviia Nomysa 1864–1984 [Nomys-Dal-Adalberh. On the problems of Ukrainian paremiology in the middle of 19th century, Folklore collection by Matviy Nomys], pp. 41–59 [in Ukrainian].
13. Shyshatskyi-Yllych A. Sbornyk malorossyiskyykh poslovyts y pohovorok [Collection of Ukrainian proverbs and sayings], 1857, 59 p. [in Russian].